

УДК: 159.922.73

Максимова Наталія Юрїївна
доктор психологічних наук, професор
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ПОРУШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОСТІ СТОСУНКІВ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Анотація.

Стаття присвячена питанню екологічності стосунків. Розглянуто проблему визначення наслідків порушення екологічності стосунків у сімейній системі. Показано, що відсутність екологічності стосунків призводить до неможливості задоволення базових соціальних потреб дитини. Розкрито механізм виникнення викривлень в особистісному розвитку та показано процес їх становлення внаслідок порушень екологічності стосунків в сім'ї.

Ключові слова: екологія, стосунки, сім'я, особистість, потреби, дитина, девіації, розвиток, механізм.

Аннотація

Статья освещает вопрос об экологичности отношений. Рассмотрена проблема выявления последствий нарушения экологичности отношений в семейной системе. Показано, что отсутствие экологичности отношений приводит к невозможности удовлетворения базовых социальных потребностей ребенка. Раскрыт механизм возникновения искажений в личностном развитии и показан процесс их становления вследствие нарушений экологичности отношений в семье.

Ключевые слова: экология, отношения, семья, личность, потребности, ребенок, девиации, развитие, механизм.

Summary

The article deals with the question of environmental relations. The problem of determining the consequences of violation of ecological relationships within the family system. It is shown that the violation of environmental relations makes it impossible to meet the basic social needs of the child. The mechanism of distortion in personal development and shows the process of their formation as a result of violations of environmental relations in the family.

Keywords: ecology, relationships, family, personality, needs, child deviation development mechanism.

Екологічні стосунки – це соціальна взаємодія, яка забезпечують задоволення базових соціальних потреб людини та створює умови для її особистісного зростання. Ключову роль відіграє екологічність сімейної системи для розвитку дитини. В разі порушення екологічності стосунків можливі викривлення особистісного розвитку: неадекватна самооцінка, негативні особистісні новоутворення, ригідність механізмів психологічного захисту тощо. В результаті цього виникає девіантна поведінка. Наші дослідження розкривають механізм зазначених негативних змін. Якщо базові соціальні потреби не задоволені, то людина переживає емоційний біль, відчуття безсилля, беззахисності. Жити в такому емоційному стані не екологічно. Тому, в психотравмуючій ситуації перебувати довго без деформації процесу особистісного розвитку неможливо.

Механізми психологічного захисту спрацьовують таким чином, що негативні переживання заганяються в середину. Зрозуміло, що це відбувається підсвідомо. Людина просто забуває психотравмуючі ситуації. Проте, пережиті відчуття не зникають, вони відкладаються у підсвідомості і створюють «осередки болі». Надалі на ці «осередки болі» нашаровуються

нові аналогічні враження що й спричинює особистісні викривлення. Різновиди викривлень в особистісному розвитку залежать від того, які базові соціальні потреби не були задоволені в дитинстві.

Процес виникнення негативних особистісних новоутворень наведемо на прикладі розвитку базових соціальних потреб дитини.

Потреба в безпеці. Дитина народжується абсолютно беззахисною, і тільки дорослі можуть надати їй умови для виживання, тобто фізичну безпеку. Проте не менш важливим є відчуття дитиною психологічної безпеки – впевненості в тому, що батьки її люблять і ніколи не покинуть. Задоволення (чи незадоволення) цієї потреби починається ще до народження дитини. Сучасні наукові дослідження доводять, що дитина відчуває ставлення матері до себе ще до народження: любить вона її чи ні, чекає її народження з радістю, впевненістю – чи з тривогою, острахом тощо. Дитина, яку бажали і любили ще до народження, буде розвиватися більш гармонійно, ніж та, якої не хотіли, на яку не звертали увагу чи навіть намагалися позбутися.

Щоб задовольнити потребу дитини в безпеці, потрібно забезпечити їй відчуття стабільності. Дитина, тим паче маленька, конче потребує, щоб в неї був сталий порядок життя: постійне помешкання, близькі люди, що її оточують, і, основне – батьки. Любов і злагода в сім'ї, впевненість у непорушності сімейного вогнища є тією основою, на якій будується емоційно врівноважена, гармонійна особистість. Отже, потреба в безпеці складається з фізичної безпеки (наявність їжі, дах над готовою, захист від зовнішніх небезпек тощо) і психологічної (впевненість у любові батьків, у злагоді в сім'ї, відчуття опори в інших людях, передусім у своїх батьках).

Потреба у визнанні. Проявити себе і втілити свої можливості в життя дитина може, якщо хтось помічає її здібності, ставиться до них серйозно, цінить їх, говорить з дитиною про її можливості (тим самим підтверджуючи, що він їх бачить, визнає і ставиться до них серйозно), показує дитині, що

радіє її здібностям і можливостям (тим самим підтверджуючи, що він їх цінить). Діти очікують цього від значущих для них осіб, насамперед від батьків.

Нереалізована потреба у визнанні є психотравмуючою ситуацією для дитини. Невизнання і відсутність інтересу до себе дитина може відчувати ще в утробі матері. Вже тоді це впливає на її життєвий тонус і закарбовується в її підсвідомості. Якщо ставлення батьків до дитини не змінюється й після народження, то все своє дитинство вона буде розриватися між бажанням проявляти себе, з одного боку, і відчуттям своєї непотрібності – з іншого. Через це формування особистості буде ускладнене, можливе виникнення внутрішніх конфліктів, дисгармонійного особистісного розвитку.

Відхилення у поведінці можливі не тільки в майбутньому, а й безпосередньо як реакція дитини на незадоволення потреби у визнанні. Наприклад, дуже часто батьки, зайняті своїми проблемами, просто не звертають уваги на дитину, не мають часу, щоб погратися з нею, поспілкуватися, просто побавитись. Вони її ніби не помічають, і звертають увагу на сина чи доньку тільки тоді, коли діти заважають. Малюк починає вередувати, розкидати речі, дражнити дорослих, – робити все, що завгодно, аби за будь-яких умов, будь-що привернути увагу батьків, тобто задовольнити свою потребу у визнанні. Більш доросла дитина може знайти небезпечніші й навіть асоціальні способи: курити, порушувати дисципліну в школі, тікати з дому тощо.

Потреба у визнанні найкраще задовольняється у дружньому спілкуванні дитини з батьками. Зручним часом для такого спілкування може бути година перед сном, або час, коли дитина щойно повернулася зі школи. Таке позитивно насичене спілкування потрібне, оскільки в ці хвилини закладається основа подальших дитячо-батьківських стосунків, вони стають більш відкритими та близькими.

Потреба в безумовній любові полягає в тому, щоб бути для когось цінним, значущим, посідати певне місце в житті та серці цієї людини. Це

потреба в проявах любові й ніжності, доброму і м'якому ставленні, потреба в присутності люблячої істоти, коли людині погано тощо. Для дитини, зокрема маленької, це потреба в тому, щоб її тримали на руках, пестили й обнімали.

Відсутність упевненості дитини в постійності та надійності любові матері, її незмінній підтримці та повному прийнятті проявляється згодом у спотвореннях особистісного розвитку підростаючого сина чи дочки. Діти, які виростили в ситуації емоційного знехтування, виявляються нездатними до прихильності та любові, у них відсутнє почуття спільності з іншими людьми, їм притаманна холодність, відштовхування інших та неприйняття себе. Ці якості знаходять свій прояв в агресії, спрямованій або назовні (аж до асоціальної поведінки), або на свою особу (схильність до саморуйнівної поведінки, суїциду). Таким чином, відсутність або недорозвиток позитивних емоційних стосунків із близьким сімейним оточенням (насамперед з матір'ю) може становити основу психопатичного розвитку особистості.

Інший варіант спотвореного розвитку особистості формується внаслідок руйнування (чи навіть загрози руйнування та розриву) раніше сформованого позитивного емоційного контакту. Якщо мати змушена надовго розлучатися з маленькою дитиною (від'їзд, необхідність госпіталізації, влаштування дитини в ясла або цілодобовий дошкільний заклад), то це залишає незгладний слід у розвитку її психіки. При цьому різка негативна реакція на розлуку виникає не внаслідок поганого догляду за дитиною, а як емоційне переживання втрати конкретної близької людини. У цьому випадку спотворення в особистісному розвитку формується за невротичним типом. Такі діти невпевнені в собі, тривожні, боязкі, залежні, їм притаманні жадоба любові та нав'язливий страх втратити об'єкт прихильності. За найменших ускладнень вони плачуть, ображаються, втрачають цільову орієнтацію, що призводить до дезорганізації діяльності.

Необхідно підкреслити, що такі відхилення в особистісному розвитку трапляються не тільки в тих дітей, які часто опинялися в ситуації розлуки з матір'ю, але й у тих, які виховувалися в ситуації постійної загрози розриву

позитивних емоційних зв'язків з нею. Це стосується тих випадків, коли батьки як основний дисциплінарний метод використовують погрозу кинути дитину ("Перестань плакати, а то зараз віддам тебе дядькові!") або розлюбити її ("Не скигли, не лізь до мене, я тебе такого не люблю!"); коли дитину звинувачують, що через її поведінку захворіла мати або померла бабуся і т.ін.; коли дитину використовують як засіб тиску на чоловіка чи дружину під час сімейних сварок або розлучення; коли за неслухняність та неуспіхи в навчанні дитині оголошують довготривалий бойкот або застосовують покарання, що принижує її гідність тощо. Постійна загроза розриву позитивних емоційних зв'язків з найближчими людьми, дефіцит сталої духовної близькості з ними призводить до формування особистості, яка внутрішньо конфліктна.

Для задоволення потреби сина чи доньки у безумовній любові важливо, щоб батьки створювали ситуації, за яких дитина відчувала свою значущість для них. Наприклад, організувати спільну діяльність, корисну для всієї сім'ї, де дитина буде виконувати серйозне завдання. Після завершення слід похвалити дитину, не шкодуючи для неї слів подяки за допомогу. Кожна людина прагне відчувати, що її цінують. Що більше дитина почуватиме свою справжню цінність для сім'ї, тим менше в неї буде виникати бажання доводити це собі та іншим невідповідними засобами, зокрема поганою поведінкою.

Потреба дитини в урахуванні її вікових особливостей (потреба бути дитиною). Фізіологічна зрілість настає в строк, визначений ростом і розвитком тіла. Емоційна зрілість та уміння жити в суспільстві набувається в міру дозрівання особистості. Щоб стати дорослою, тобто самостійною і відповідальною за своє життя людиною, дитині потрібно пройти великий шлях. На початку цього шляху в дитини є потреба бути малюком, а не маленьким дорослим – вона хоче гратися, бігати, сміятися тощо. Важливо також пам'ятати, що у дітей є потреба не бути обтяженою обов'язками не за віком (у старших дітей це може бути обов'язком відповідати за молодших

братів і сестер, у дівчат – перебирати на себе домашнє господарство у разі надмірної зайнятості чи хвороби матері тощо).

У підлітків – це потреба в тому, щоб до них вже не ставилися як до маленьких, проте й не вважали їх дорослими. Це потреба в повазі до спроб бути по-дорослому самостійними незалежно від результату; потреба на шляху до дорослого стану в терплячому і доброму супутнику, який розуміє і підтримує.

У реалізації потреби бути дитиною важливо допомагати дітям усвідомлювати, що їм посилено робити самостійно, за які сфери життя вони мають відповідати у своєму віці. Це потрібно робити виважено, щоб не вселити в них відчуття надвідповідальності та провини. Не слід також обмежувати відповідальність дитини, тобто робити за неї те, що вона вже може сама, утримувати в рамках вікового етапу, який вже минув.

Потреба у пізнанні та набутті навичок. Все, чого навчається дитина, можна розподілити на чотири категорії: набуття різного роду навичок; уміння жити в суспільстві, серед людей; уміння бути й залишатися самою собою; здобуття знань, освіта в широкому розумінні цього слова.

У всіх цих сферах батьки відіграють ключову роль, адже саме сім'я має стати місцем для упорядкування, систематизації та осмислення того, чого дитина навчається в інших місцях.

Діти засвоюють знання і навички кількома шляхами: шляхом спостереження (особливо це стосується набуття навичок і уміння жити серед інших людей); шляхом неусвідомленого переймання певних якостей та умінь у інших людей (зокрема уміння залишатися собою, бути чесним, щирим, справедливим тощо); шляхом прямого навчання (тобто свідомого засвоєння інформації).

Здебільшого батьки усвідомлюють лише шлях прямого навчання дитини і не зважають на те, що їхня поведінка є прикладом для наслідування. Що стосується засобів навчання, то знання можна передавати у вигляді наказу (в тому числі суворим голосом або з докором): „роби це, не роби

цього” або м’яко, доброзичливо, спокійно. Доброзичливі й спокійні пояснення дають найкращі результати.

Потреба бути собою полягає у тому, щоб дитину сприймали такою, як вона є. Дитина – це не об’єкт виховання, не глина й не віск, з якого треба щось виліпити. Дитина – це особистість і заслуговує такої самої поваги, як дорослий. Батьки не повинні намагатись “підігнати” дитину під якийсь зразок, що вони його спланували (“моя дитина буде найрозумніша”, чи “мій син буде такий же спритний, як і я”), розвивати саме ті її здібності, що здаються їм найважливішими. У своїх виховних діях батьки мають зважати на те, які схильності виявляє дитина, який в неї характер та інтереси. Якщо енергійна, рухлива мама весь час намагається “розворушити”, активізувати неквапливого, флегматичного сина і при цьому сварить його за те, що він повільно їсть, повільно думає, повільно читає, то потреба сина бути собою не задовольняється. Мати, яка всією своєю поведінкою дає зрозуміти дитині, що не хоче приймати її такою, якою вона є, створює психотравмуючу для дитини ситуацію.

Потреба бути собою дуже схожа з потребою у визнанні й безумовній любові. Це потреба дитини в тому, щоб в ній бачили її саму; не порівнювали з іншою дитиною; не губили серед сестер і братів. Це потреба бути в очах інших людей неповторною та єдиною у своєму роді істотою; мати „свої” речі й „свою” територію, облаштовану на власний смак.

Ступінь задоволення соціальних потреб дитини є критерієм благополуччя її ситуації розвитку. Зважаючи на те, які потреби дитини не реалізовано, легше зрозуміти причини її негативних проявів. Якщо сприймати порушення поведінки не як привід до покарання дитини, а як сигнал до пошуку конструктивних способів виходу з конфлікту, слід з’ясувати, що саме хоче сказати дитина своєю поганою поведінкою. Це дасть можливість зменшити емоційну напругу ситуації та знайти найкращий вихід.

Звісно, девіантна поведінка дітей здебільшого може викликати у батьків негативні почуття, проте не варто зосереджуватися на тому, що у

дітях не подобається. Розуміння того, що девіантна поведінка є по суті волянням про допомогу, допоможе дорослим бути добрими й м'якими, серйозно ставитися до труднощів і страждань дитини, щиро приймаючи її такою, якою вона є, і вислуховувати її до кінця, знаходити час для того, щоб побути з дитиною, намагатися її зрозуміти.

Переорієнтацію від конфронтації з дітьми до порозуміння з ними батьки мають почати з запитання: "Що хоче дитина виявити такою поведінкою? Чому вона заперечує батькам? Що хоче вона ствердити цим? Як можна допомогти дитині проявити себе у цій ситуації?" Якщо дитина не слухається і батьки відчують себе безпорадним, то не слід шукати відповіді на запитання "Як **я** можу змусити дитину бути слухняною в певній ситуації?", краще спитати себе "Як дитина може проявити себе в цій ситуації більш прийнятною поведінкою?" і визначити, як поводитися батькам, щоб сприяти позитивним змінам.

Щоб задовольняти базові соціальні потреби дитини, батьки мають бути людьми зрілими й внутрішньо цілісними. Не можна закликати дітей до зрілості більшої, ніж мають їхні батьки. Саме батько й мати повинні бути провідниками для дітей на шляху їх особистісного зростання. Якщо батьки чи інші дорослі, які виховують дитину, не зможуть організувати правильне виховне середовище, тобто забезпечити умови для реалізації соціальних потреб дитини, то спеціальні заходи психологічної корекції будуть малоефективними.

Неправильні виховні дії призводять до відчуження дітей від батьків. Залишившись без позитивного емоційного зв'язку з родинним оточенням, діти змушені самотійно долати труднощі у процесі соціалізації. Для багатьох з них ці труднощі стають нездоланими. Без підтримки й дбайливого керівництва дорослих ці діти так і не навчаться долати перешкоди, досягати мети, а отже, не зможуть відчути радість від добре виконаної роботи. Відсутність позитивного прикладу сімейних стосунків

призводить до несприйняття духовних цінностей, моральних ідеалів, визнаних суспільством.

Більш того, у сім'ї, в якій дитина позбавлена батьківської любові, турботи, душевного контакту, почуття захищеності, стабільності та гармонійності взаємин, можуть виникнути найрізноманітніші психосоматичні та особистісні патології в майбутньому, що, у свою чергу, може стати причиною соціальної дезадаптації або інших видів девіантної поведінки. Отже, дитина, яка народилася цілком здоровою, може мати серйозні відхилення в особистісному розвитку через несприятливий вплив сім'ї. Сімейні конфлікти, нехтування дитиною, жорстоке ставлення до неї, неправильні виховні дії, рання ізоляція дитини від сім'ї тощо спричинюють формування психопатичних рис особистості та невротичні розлади.

Отже, формування особистості людини, якій притаманна девіантна поведінка, відбувається в умовах порушення екологічності стосунків. Зазначені умови при всій їх різноманітності в реальному житті мають єдину психологічну сутність: природні, базові соціальні потреби дитини залишаються незадоволеними. Якщо незадоволення основних фізичних потреб дитини призводить до її загибелі, то незадоволення соціальних потреб викликає численні порушення в розвитку особистості, різновидом яких є внутрішні конфлікти, негативні особистісні новоутворення тощо.

Постійна незадоволеність базових соціальних потреб згодом призводить до того, що ці потреби не згасають, а стають хворобливо загостреними. На відміну від здібностей, які згасають, якщо не створюються умови для їх розвитку, потреби не можуть зникнути, навпаки, вони стають ненасичуваними і викликають відхилення у розвитку особистості. Це пояснюється тим, що ставлення до батьків стає суперечливим: з одного боку, дитина продовжує їх любити, з іншого – постійне відчуття невдачі, марності своїх сподівань на відповідне ставлення батьків викликає болісні емоційні переживання. В цьому і полягає підґрунтя всіх подальших внутрішніх конфліктів особистості. Зазначене суперечливе ставлення до батьків тримає

дитину у постійній напрузі. Це призводить до негативних наслідків. Розвиток особистості може надалі йти за такими напрямками: 1) виникнення егоцентризму, коли дитина розглядає інших людей як засіб (або перешкоду) для досягнення своїх цілей. Дитина починає любити лише себе (компенсаторний егоїзм), втрачає довіру до людей, здатність до співчуття, щирості; не вчиться допомагати людям і не вміє звертатися по допомогу; 2) неприйняття “образу Я”, коли дитина знецінює себе, відчуває себе ні на що не здатною, нікому не потрібною, і живе з почуттям порожнечі у душі, що надалі стає причиною адиктивної поведінки; 3) формування гіперсоціальності (перфекціонізму), коли людина все життя намагається довести, що вона варта поваги, і тому докладає понадзусиль в професійному зростанні або накопичуванні матеріальних благ, або намагаючись всім догодити, або стає трудоголіком. Така людина все життя шукає нагоди задовольнити свої потреби у визнанні і любові (намагаючись заслужити це), тобто ніби змушує інших визнати її. Внаслідок конфліктної будови самооцінки (високий рівень домагань та невпевненість у собі) така людина схильна до встановлення симбіотичних стосунків, понадконтролю або навпаки, “токсичного кохання” тощо. Драматизм життя такої людини полягає в тому, що їй ніколи не вдається досягти відчуття глибинного покою та щастя. При несприятливій життєвій ситуації така людина стає жертвою родинного насильства.

Людина, яка виховувалась в дисфункційній сім’ї, тобто в умовах порушення екологічності стосунків виростає складною особистістю. Щоб визволитися від негативних наслідків дитячого досвіду, що спричиняють девіантну поведінку, їй необхідна тривала й поступова робота над собою. Більш ефективною така робота буде за умови наявності психологічної допомоги.